

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پژوهشکده زبان و ادبیات فارسی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی گرایش زبان و ادبیات

فارسی

عنوان پایان نامه:

"تحلیل گفتمان نفثه المصدور با رویکرد انتقادی فرکلاف"

استاد راهنما:

دکتر طاهره ایشانی

استاد مشاور:

دکتر سیده مریم عاملی رضایی

پژوهشگر:

صدیقه زالکان

مهر ۱۳۹۹

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
بسمه تعالی

هیأت داوران در جلسه مورخ ۱۳۹۹/۰۷/۲۸

پایان نامه تحصیلی خانم صدیقه زالکان دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد

رشته زبان و ادبیات فارسی

تحت عنوان :

'' تحلیل گفتمان نفثه المصدور با رویکرد انتقادی فرکلاف ''

را بررسی کردند و پایان نامه با نمره ۱۸٫۵ و درجه بیرغوب به تصویب نهایی رسید.

امضا

۱. استاد راهنمای پایان نامه، سرکار خانم دکتر طاهره ایشانی

امضا

۲. استاد مشاور پایان نامه، سرکار خانم دکتر سیده مریم عاملی رضایی

امضا

۳. استاد داور پایان نامه، جناب آقای دکتر ایران زاده

امضا

۴. رئیس پژوهشکده، جناب آقای دکتر علیرضا شعبانلو

امضا

۵. مدیر تحصیلات تکمیلی، جناب آقای دکتر روح الله کریمی

سپاسگزارم از ...

خداوند بزرگ که فرصت آموختن را به این دانشجو ارزانی داشتند ...

از استاد راهنما، سرکار خانم دکتر ایشانی به خاطر دقت در کارشان و استاد مشاور، سرکار خانم دکتر عاملی رضایی و نیز استاد داور آقای دکتر ایرانزاده برای پیشنهادهای مفید و ارزشمندشان.

همچنین احترام و سپاس قلبی ام نثار دیگر اساتید گرانقدر پژوهشگاه علوم انسانی ... و نیز سپاسگزارم از خانم فاطمه زالکان (دانش آموخته رشته روانشناسی بالینی) برای تحلیل عمیق روانشناسانه‌ی ایشان و همچنین از آقای مهندس علی زالکان برای تمام حمایت‌هایشان کمال تشکر را دارم.

و سپاسگزارم از تمامی دوستانم سرکار خانم دکتر خدیجه بهرامی رهنما و خانم زهرا بهرامی رهنما برای استخراج کتاب از فضای مجازی و خانم ام البنین قدرتی برای سیستم شخصی‌شان در روزگار سرد کرونایی، این دانشجو را حمایت و یاری نموده‌اند.

امیدوارم جهان به کام و فلک یارشان باد...

این پژوهش تقدیم می‌شود:

دکتر امیر حسن یزدگردی

برای تصحیح و توضیح

نقشه‌المصدر

زیدری نسوی

چکیده

زبان در تحلیل گفتمان انتقادی تحت تاثیر عوامل متعدد می‌تواند بسیاری از حقایق را پنهان و یا کمرنگ نشان دهد و این تغییرات، نشانه‌ای از سلطه‌ی گفتمان قدرتمند نهادهای اجتماعی و تاریخی است. بنابراین، هدف عمده تحلیل گفتمان انتقادی، جستجوی راهکارها و ابزارهای گفتمان مداری است که می‌تواند به ایجاد سلطه و نابرابری در جامعه و انعکاس آن در زبان منجر شود. پژوهش حاضر در تلاش بوده است که به شناسایی گفتمان‌هایی طبیعی شده و نیز بررسی نابرابری‌های اجتماعی از محتوای متن نفثه‌المصدر و با استفاده از الگوی گفتمان سه گانه انتقادی نورمن فرکلاف با روش توصیفی-تحلیلی به بازنمایی پیوند میان متن و جامعه بپردازد. آنچه از بررسی و تحلیل در این پژوهش حاصل شد ناظر بر جستجوی پاسخ در سه متغیر این بوده؛ بافت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی عصر نویسنده بر گفتمان این اثر، تاثیر فراوان داشته لذا وجود و انتشار چنین متنی را می‌طلبیده است. نتیجه پاسخ متغیر دوم در بیان ایدئولوژی پنهان ذهن نویسنده بر ده محور از جمله؛ تثبیت قدرت در دست سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه با تغییراتی مختصر در ساختار حکومت؛ هویت یابی؛ ایدئولوژی معنوی ساز با تکیه بر قضا و قدر، تفکر محافظه کارانه، بی اعتبار سازی قدرت تاتار و مغول، تعهد و سر سپردگی نویسنده نسبت به سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه، تقابل میان قدرت و سیاست حاکمان در برابر قدرت خداوند، یارگیری، فضا سازی و سیاه نمایی، و غیریت سازی نویسنده استوار بوده و نتیجه پاسخ متغیر سوم در بیان روابط قدرت آن است که سه مولفه گفتمانی قدرتمند از جمله؛ گفتمان مولف-زیدری نسوی، حکومتیان و غیر حکومتیان در این متن توجیه کننده‌ی روابط قدرت هستند، که از میان همه‌ی موارد فوق، گفتمان تاتار و مغول و نیز حضور قدرتمند سلاح جنگی در فضایی محتوم به مرگ و نیستی از پارادایم مسلط بوده که نویسنده در تلاش بوده است گفتمان مسلط تاتار و مغول را به زیر کشیده و گفتمان سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه را در جایگاه آن قرار دهد.

کلید واژه‌ها: نفثه‌المصدر، زیدری نسوی، تحلیل گفتمان انتقادی، نورمن فرکلاف.

فهرست مطالب

۱	پیشگفتار
۲	فصل اول: کلیات پژوهش
۳	۱-۱. مساله پژوهش
۶	۲-۱. اهمیت و ضرورت انجام پژوهش
۶	۳-۱. اهداف پژوهش
۶	۴-۱. قلمرو پژوهش
۶	۵-۱. نوع پژوهش
۶	۶-۱. سوالات پژوهش
۶	۶-الف) پرسش های اصلی
۷	۷-۱. فرضیه های پژوهش
۷	۸-۱. روش پژوهش
۷	۹-۱. پیشینه پژوهش
۷	۹-الف) اسامی پژوهش های متن نفثه المصدور به صورت پایان نامه
۸	۹-ب) اسامی پژوهش های متن نفثه المصدور به صورت مقاله
۲۵	۱۰-۱. جنبه جدید بودن و نوآوری پژوهش
۲۶	فصل دوم: مبانی نظری پژوهش
۲۷	۱-۲. مروری بر مطالعات پیشین
۲۸	۲-۲. از سیستم زبانی به گفتمان
۳۱	۳-۲. گفتمان و تحلیل گفتمان
۳۳	۴-۲. رویکردهای رایج در تحلیل گفتمان
۳۳	۴-الف) تحلیل ساخت گرایانه یا صورت گرایانه گفتمان
۳۴	۴-ب) تحلیل کارکردگرایانه یا نقش گرایانه گفتمان
۳۵	۵-۲. رویکردهای تحلیل گفتمان و نقش گرایی
۳۶	۶-۲. نظریه زبان شناسی نظام مند نقش گرا
۴۰	۷-۲. تحلیل گفتمان انتقادی
۴۱	۸-۲. معرفی رویکردهای تحلیل گفتمان انتقادی
۴۲	۸-الف) گفتمان و فوکو
۴۴	۸-ب) تحلیل گفتمان انتقادی از نظر روٹ وداک

۴۵.....	ج-۸) تحلیل گفتمان انتقادی از نظر تئون وندایک
۴۶.....	د-۸) تحلیل گفتمان انتقادی از نظر فرکلاف
۴۷.....	۲-۹. الگوی سه و جهی فرکلاف
۴۹.....	۹-الف) متن
۵۱.....	ب-۹) کردار گفتمانی
۵۲.....	ج-۹) کردار اجتماعی
۵۳.....	۲-۱۰. بررسی مولفه‌های فرکلاف
۵۵.....	۱۰-الف) توصیف
۵۷.....	۱۰-ب) تفسیر
۶۰.....	ب-۱. بافت موقعیتی و نوع گفتمان
۶۳.....	ب-۲. بافت بینامتنی
۶۵.....	ب-۳. میان متنت
۶۶.....	۱۰-ج) تبیین
۶۸.....	۲-۱۱. اصول و مفاهیم بنیادین تحلیل گفتمان انتقادی
۶۹.....	۱۱-الف) زبان
۷۱.....	ب-۱۱) ایدئولوژی و تحلیل گفتمان انتقادی
۷۳.....	ج-۱۱) نظریه‌ی قدرت و تحلیل گفتمان انتقادی
۷۵.....	د-۱۱) اصطلاح انتقادی در تحلیل گفتمان انتقادی
۷۶.....	۱۱-ذ) گفتمان در تحلیل گفتمان انتقادی
۷۷.....	۱۱-ر) بافت- زمینه در تحلیل گفتمان انتقادی
۷۸.....	ر-۱. مشارکین
۷۹.....	ر-۲. محتوا
۷۹.....	ر-۳. روابط
۷۹.....	ر-۴. نقش زبان
۸۰.....	ر-۵. پیوندها
۸۰.....	ر-۶. زمان و مکان
۸۰.....	ر-۷. فضا و صحنه

فصل سوم: بررسی بافت تاریخی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تولید متن نفثه المصدور

- زیدری نسوی ۸۱
- ۱-۳. سیر تاریخی حکومت خوارزمشاهیان ۸۲
- ۲-۳. قطب الدین یا علاءالدین محمد خوارزمشاه ۸۳
- ۳-۳. سلطان جلال الدین خوارزمشاه و فتوحات او ۸۴
- ۴-۳. بافت موقعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران در عصر خوارزمشاهیان ۸۶
- ۵-۳. ظهور چنگیز خان و تشکیل دولت مغول ۸۹
- ۶-۳. بافت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران پس از مغول ۹۲
- ۷-۳. بررسی روانشناختی و جامعه شناختی علل شکست خوارزمشاهیان در برابر مغول ۹۴
- ۸-۳. بررسی پیشینه‌ی نثر فارسی ۹۸
- ۹-۳. زیدری نسوی و مولفه تاریخی و سیاسی در تکوین ذهن و زبان او ۱۰۰
- ۹-الف) بررسی بافت متن نفثه المصدور ۱۰۲
- فصل چهارم: تحلیل داده‌ها ۱۰۷**
- ۱-۴. بحث و تحلیل ۱۰۸
- ۴-الف) توصیف داده‌های پژوهش ۱۰۸
- ۴-الف-۱. تحلیل شخصیت‌ها ۱۰۹
- ۱-۱. شخصیت مولف (راوی داستان) ۱۱۰
- ۲-۱. شخصیت‌های مثبت ۱۱۲
- ۳-۱. شخصیت‌های منفی ۱۱۶
- ۴-الف-۲. شاخص‌ها ۱۲۴
- ۲-۱. تحلیل شاخص‌های اجتماعی و بیان محترمانه ۱۲۵
- ۲-۲. تحلیل شاخص‌های شخصی ۱۳۳
- ۲-۱. کاربرد ضمائر متصل ۱۳۳
- ۲-۲. کاربرد ضمائر منفصل ۱۳۴
- ۲-۳. تحلیل شاخص‌های مکانی و زمانی ۱۴۷
- ۳-۱. شاخص مکانی ۱۴۷
- ۲-۴. تحلیل شاخص‌های غیرشخصی ۱۵۴
- ۴-۱. سلاح جنگی ۱۵۵
- ۴-۲. قلم ۱۵۵

- ۱۶۴..... ۱-۴-الف-۳. تحلیل حضور کُنش گران - مُشارکت کنندگان
- ۱۹۵..... ۱-۴-الف-۴. تحلیل واژگان دارای روابط معنایی
- ۱۹۶..... ۱،۴. تحلیل کاربرد واژگان دارای شمول معنایی
- ۱۹۹..... ۲-۴. تحلیل کاربرد واژگان متضاد
- ۱۹۹..... ۱-۲. تقابل زیدری با تاتار
- ۱۹۹..... ۲-۲. تقابل زیدری با مَلک مسعود
- ۲۰۰..... ۳-۲. تقابل زیدری با جمال علی عراقی
- ۲۰۰..... ۴-۲. تقابل زیدری با شرف الملک وزیر
- ۲۰۰..... ۵-۲. تقابل زیدری نَسوی با احمد اَرَموی
- ۲۰۱..... ۶-۲. تقابل زیدری با راهزنان
- ۲۰۱..... ۷-۲. تقابل سلطان جلال الدین با تاتار
- ۲۰۲..... ۸-۲. تقابل سلطان جلال الدین با شرف الملک
- ۲۰۲..... ۹-۲. تقابل سلطان جلال الدین با ملوک ایوبی شام
- ۲۰۳..... ۱۰-۲. تقابل روزگار در برابر سروران
- ۲۰۳..... ۱۱-۲. تقابل میان نُواب حضرت در برابر اهل گنجه
- ۲۰۴..... ۱۲-۲. تقابل میان مُنتمیان درگاه با رنود گنجه
- ۲۰۸..... ۱-۴-الف-۵. واژگان جایگزین
- ۲۰۹..... ۱-۵. تحلیل واژگان هم نشین
- ۲۱۵..... ۲-۵. تحلیل واژگان جانشین
- ۲۲۴..... ۱-۴-الف-۶. تحلیل نظام آوایی
- ۲۲۵..... ۱-۶. تحلیل کاربرد واج آرایی
- ۲۳۷..... ۱-۴-الف-۷. بررسی سطح دستوری
- ۲۳۸..... ۱-۷. بررسی وجوه افعال
- ۲۳۹..... ۱-الف. تحلیل جملات با وجه پرسشی
- ۲۴۲..... ۱-ب. تحلیل جملات امری
- ۲۴۴..... ۱-ج. تحلیل جملات دارای وجه خبری
- ۲۵۳..... ۱-۴-الف-۸. تحلیل کاربرد جملات معلوم و مجهول
- ۲۶۰..... ۱-۴-الف-۹. تحلیل کاربرد واژگان منفی ساز
- ۲۶۷..... ۱-۴-ب. تفسیر داده‌های پژوهش

۲۷۸.....	۴-۱-ج) تبیین داده‌های پژوهش
۲۸۷.....	فصل پنجم: خلاصه و نتیجه‌گیری
۲۸۸.....	۵-۱. جمع بندی و نتیجه‌گیری
۲۸۸.....	۱-الف) مروری بر فصل‌های پیشین
۲۸۸.....	۱-ب) پاسخ به سوالات و تبیین کلی
۲۹۴.....	۵-۲. محدودیت‌ها و چالش‌ها
۲۹۴.....	۲-الف) محدودیت‌ها
۲۹۴.....	۲-ب) چالش‌ها
۲۹۵.....	۵-۳. فهرست منابع
۳۰۸.....	۵-۴. چکیده انگلیسی

فهرست جدول‌ها

- جدول ۳-۱. سلسله مراحل حوادث داستان نفثه المصدور ۱۰۶
- جدول ۴-۱. بسامد و درصد کار بست شخصیت‌ها ۱۲۱
- جدول ۴-۲. بسامد و درصد کار بست شاخص‌های اجتماعی ۱۳۰
- جدول ۴-۳. بسامد و درصد کار بست شاخص‌های شخصی ۱۴۰
- جدول ۴-۴. بسامد و درصد کار بست شاخص‌های مکانی ۱۵۰
- جدول ۴-۵. بسامد و درصد کار بست شاخص‌های غیر شخصی ۱۵۸
- جدول ۴-۶. بسامد و درصد انواع فرآیندهای فعلی در نفثه المصدور ۱۶۶
- جدول ۴-۶-۱. بسامد و درصد کار بست کنش‌گران فرآیند مادی (کنشی) در نفثه المصدور ۱۷۰
- جدول ۴-۶-۲. بسامد و درصد کار بست حامل فرآیند رابطه‌ای در نفثه المصدور ۱۷۸
- جدول ۴-۶-۳. بسامد و درصد کار بست حسگر فرآیند ذهنی در نفثه المصدور ۱۸۱
- جدول ۴-۶-۴. بسامد و درصد کار بست موجود در نفثه المصدور ۱۸۴
- جدول ۴-۶-۵. بسامد و درصد کار بست رفتار گر در نفثه المصدور ۱۸۶
- جدول ۴-۶-۶. بسامد و درصد کار بست گوینده در نفثه المصدور ۱۸۸
- جدول ۴-۷. مقایسه بسامد و درصد کنش‌گران متن نفثه المصدور ۱۹۰
- جدول ۴-۸. بسامد و درصد کار بست واژگان دارای روابط معنایی ۲۰۴
- جدول ۴-۹. بسامد و درصد کار بست واژگان جایگزین ۲۱۹
- جدول ۴-۱۰. بسامد و درصد کار بست واج آرایی ۲۳۱
- جدول ۴-۱۱. بسامد و درصد کار بست وجوه افعال ۲۴۵
- جدول ۴-۱۲. بسامد و درصد کار بست جملات معلوم و مجهول ۲۵۵
- جدول ۴-۱۳. بسامد و درصد کار بست واژگان منفی ساز ۲۶۴

فهرست نمودارها

- نمودار ۱-۲. الگوی سه لایه‌ای فرکلاف برای تحلیل گفتمانی ۴۸
- شکل ۲-۲. نمودار فرآیند تفسیر ۵۸
- شکل ۳-۲. بافت موقعیتی و نوع گفتمان ۶۲
- شکل ۴-۲. نمودار فرآیند تبیین شکل ۶۷
- شکل ۴-۱. واج‌ها و نقش‌های القاگری آن‌ها بر اساس نظریه گرامون ۲۳۴
- شکل ۱-۵. ساختار تولید متن نفثه‌المصدر در تعامل با کردار گفتمانی و اجتماعی ۲۹۰

پیش گفتار

این پژوهش با موضوع تحلیل گفتمان با رویکرد انتقادی فرکلاف در کتاب نفثه المصدور زیدری نسوی با تصحیح و توضیح امیرحسین یزدگردی چاپ سال ۱۳۸۱ انجام گرفت و در بردارنده پنج فصل است:

فصل اول با عنوان کلیات پژوهش به مباحثی همچون مساله پژوهش؛ اهمیت و ضرورت انجام آن، اهداف، قلمرو، نوع سوالات و فرضیه‌ها، روش، پیشینه و جنبه‌ی نوآورانه‌ی پژوهش اشاره داشته است.

فصل دوم با عنوان مبانی نظری پژوهش شامل تاریخچه زبانشناسی، گفتمان و تحلیل گفتمان و تحلیل گفتمان، رویکردهای رایج آن، الگوی سه وجهی فرکلاف، بررسی مؤلفه‌های فرکلاف، اصول و مفاهیم بنیادین تحلیل گفتمان انتقادی است.

فصل سوم دارای کلیت بررسی بافت تاریخی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تولید متن نفثه المصدور زیدری نسوی است که به بیان سیر تاریخی حکومت خوارزمشاهیان، تاتار و مغول، موقعیت ایران در دو عصر مذکور، شخصیت محمد خوارزمشاه، جلال الدین، چنگیزخان و زیدری نسوی و مولفه‌های تاریخی و سیاسی در تکوین ذهن و زبان او، پیشینه نثر فارسی و بررسی بافت تولید متن نفثه المصدور پرداخته است.

فصل چهارم با عنوان تحلیل داده‌ها، متن نفثه المصدور را با توجه به الگوی فکری فرکلاف در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین مورد کنکاش قرار داده است که در بحث توصیف به بررسی زبان شناسانه متن از منظر شخصیت‌ها، شاخص‌ها، کنش‌گران، فرآیندها، واژگان دارای روابط معنایی، جایگزین، نظام آوایی، بررسی سطح دستوری که شامل وجوه افعال، معلوم و مجهول، واژگان منفی ساز است، پرداخته است. و بسامد و درصدهای هر یک از موارد فوق در جدول‌های مختلف نشان داده شد.

سپس در بخش تفسیر به تحلیل ذهنیت نویسنده در تولید متن نفثه المصدور و در بخش تبیین به ارتباط میان بافت موقعیتی تولید متن با توجه به بسامد و درصد جدول‌های بخش توصیف پرداخته شد.

فصل پنجم؛ ابتدا به مرور فصل‌های پیشین، سپس با توجه به متغیرهای سه گانه پژوهش به پاسخگویی هر یک از آنها پرداختیم و همچنین به محدودیت‌ها و چالش‌های پیش روی پژوهشگران نیز اشاره شد.

فصل اول

کلیات پژوهش

۱-۱. مساله پژوهش^۱

واژه‌ی گفتمان عبارتست از «کاربرد زبان به منظور برقراری ارتباط و تحلیل گفتمان^۳ عبارت است از توصیف و تفسیر گفتمان براساس مبانی، راهبردهای زبان شناسی شامل معناشناسی، نحو، آواشناسی و واج شناسی، کاربرد شناسی و مبانی و راهبردهای عوامل فرا زبانی و جامعه شناسی از قبیل بافت موقعیت، شرکت کنندگان در بافت اجتماعی، دانش اجتماعی - فرهنگی و بینامتنیت و تاریخ، ایدئولوژی و قدرت» (آقا گل زاده، ۱۳۹۴: ۱۴۹-۱۵۰). گفتمان نظام معنایی است که چگونگی توصیف و تفسیر ما از پدیده‌های جهان را شکل می‌بخشد و نیز از آن‌ها شکل می‌گیرد و متشکل از عوامل زبانی و فرازبانی (بافت، قدرت، نهادهای اجتماعی و...) است. «بر خلاف دستور زبان که با عبارات و جمله‌ها سر و کار دارد، گفتمان به واحد زبانی بزرگ تر از جمله یعنی متن همچون، مکالمه، مصاحبه، متون نوشتاری می‌پردازد. گفتمان و زبان با یکدیگر رابطه دو سویه دارند یعنی گفتمان زبان را و زبان گفتمان را می‌سازد و هر دو تحت تاثیر عوامل قدرت و نهادهای اجتماعی شکل می‌گیرند و به نوبه خود به آنها شکل می‌بخشد» (همان ۱۳۹۴: ۱۵۰).

نظریه گفتمان انتقادی^۴ شاخه‌ای از زبان شناسی اجتماعی - انتقادی می‌باشد که خاستگاه آن در مطالعات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی است. این حوزه، بعد از چند صباحی به عنوان تحلیل گفتمان انتقادی، بسط و توسعه پیدا نمود، به گونه‌ای که امروزه تحلیل گفتمان انتقادی، یکی از دیدگاه‌های مهم و جدید رشته زبان شناسی می‌باشد. رویکرد انتقادی به تحلیل گفتمان، با روش‌های تحلیل گفتمان متفاوت است، «زیرا تلاش می‌کند الگوهای مبهم نابرابری‌های اجتماعی، ایدئولوژی‌ها و روابط قدرت را بین افراد و گروه‌ها روشن و آشکار نماید» (فرکلاف، پیش گفتار، ۱۳۹۸: ۹). افرادی همانند میشل فوکو، ژاک دریدا و... گرایش‌های انتقادی را به حوزه مطالعات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی وارد نمودند. این رویکرد از تحلیل گفتمان را که متوجه شیوه بکارگیری گفتمان و زبان در راستای نیل به اهداف اجتماعی می‌باشد، تحلیل گفتمان انتقادی نامیده است. به باور نویسندگان این حوزه، مولفه‌هایی از قبیل بافت تاریخی، روابط قدرت در جامعه، ساختارها و فرآیندهای اجتماعی و فرهنگی، سازنده جهان بینی‌های زبان هستند و از رهگذر استفاده مداوم از زبان در جامعه، این بافت‌ها، روابط، ساختارها، فرآیندها و جهان بینی‌ها به جایگاه مستحکمی دست می‌یابند، با این تفسیر، رابطه‌ای متقابل و تاثیر پذیری دو سویه، بین مولفه‌های مذکور و زبان قابل مشاهده است. در تحلیل گفتمان انتقادی، زبان دو سطح زیرین و زبرین دارد. ما در سطح زیرین، با ساختارها و مولفه‌های گفتمان مدار مواجهیم و در سطح زبرین، به

^۱ Research problem

^۲ Discourse

^۳ Discourse Analysis

^۴ critical Discourse Theory

روابط قدرت و سلطه می‌پردازیم. در تحلیل گفتمان انتقادی، ورای نظام و آرایش فرا جمله ای، عناصر زبانی، بافت و موقعیت‌های فرا زبانی نیز مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ به این دلیل که گفتمان، نظام تنظیم کننده روابط قدرت و دانش در راستای تولید حقیقت محسوب می‌شوند. به عبارت دیگر، «ما در ورای هر گفتمان، با ایدئولوژی پنهان روبروئیم که تعیین کننده ساخت و معنی گفتمان است و بوسیله عناصر ویژه‌ای به نام ساختارهای گفتمان مدار، آشکار می‌شوند، کاربرد یا عدم کاربرد ساختارهای گفتمان مدار و تغییر و تبدیل آن‌ها به شکل دیگر در گفته و یا متن، موجب می‌گردد که از گفته، برداشت‌های مختلفی شود، مطلبی پنهان یا مبهم بماند یا وضوح بیشتری پیدا نماید و یا بخشی از گفته، بر جسته گردد و بخش دیگر در حاشیه واقع شود» (همان، ۱۳۹۸: ۱۰).

به اعتقاد تحلیل گران رویکرد گفتمان انتقادی، تولید، فهم، خوانش و تحلیل متون به عناصری از قبیل بافت خرد و کلان، اعم از فلسفی، تاریخی، سیاسی، جامعه‌شناختی، ایدئولوژی و گفتمان متکی و وابسته می‌باشد. «به این دلیل که رابطه بین افراد و جامعه به شکلی تصادفی و دلبخواهی نمی‌باشد و از طرف نهادهای اجتماعی و دیگر مولفه‌های موثر در گفتمان، تعیین می‌شود» (همان، ۱۳۹۸: ۱۰). مسائلی همچون زبان، ایدئولوژی، جهان بینی و قدرت از مفاهیم اساسی در تحلیل گفتمان انتقادی می‌باشند. در حقیقت، نورمن فرکلاف^۱ (۱۹۹۵) اولین فردی بود که هنگام پیشنهاد یک نظریه‌ی گفتمانی و بررسی تغییرات اجتماعی، از رویکرد انتقادی استفاده نمود.

فرکلاف، کار خود را براساس آثار فوکو و برخی از نظریه پردازان نئومارکسیست و یا دیگر نظریه پردازان اجتماعی بنا نهاد. وی که نقش مهمی در استفاده از این رویکرد به عنوان یک شیوه تحلیل داشته است، بر این باور تاکید دارد که متن، معنی را بوسیله ویژگی‌های زبانی انتقال نمی‌دهد، بلکه معنی بواسطه ساختارهای گفتمان مدار، تولید و درک می‌شود و این معنا نشان دهنده ایدئولوژی خاص و یا شیوه‌های کنترل و دستکاری روابط قدرت می‌باشد.

تحلیل‌های بینامتنی فرکلاف، در زمره اولین رویکردهای انتقادی، در جهت توصیف زبانی پسا ساختار گرایانه گفتمان است.

نورمن فرکلاف یکی از شخصیت‌های شاخص در زمینه‌ی تحلیل گفتمان انتقادی است. در نگاه او، تحلیل گفتمان انتقادی، روشی است که در کنار سایر روش‌های برای بررسی تغییرات اجتماعی و فرهنگی به کار گرفته می‌شود و مرجعی است که در نزاع علیه استثمار و سلطه مورد استفاده قرار می‌گیرد. «فرکلاف معتقد است کاربرد زبان معمولاً در عین حال که سازنده‌ی هویت‌های اجتماعی، روابط اجتماعی و نظام‌های دانش و باورها است، توسط آنها نیز ساخته می‌شود. او نیز مانند کرس و ون لیون در

^۱ N-Fairclough

تحلیل‌های خود بر مبنای چارچوب زبان‌شناسی نقش‌گرای هلییدی عمل می‌کند» (آقا گل زاده و مریم سادات غیاثیان، ۱۳۸۶: ۴۱).

فرکلاف، رویکرد خود را مطالعه‌ی انتقادی^۱ زبان می‌نامد و اولین هدف را که بیشتر جنبه‌ی نظری دارد کمک به تصحیح کم‌توجهی گسترده نسبت به اهمیت زبان در تولید، حفظ و تغییر روابط اجتماعی قدرت و دومین هدف را که عملی‌تر است کمک به افزایش آگاهی نسبت به اینکه چگونه زبان در سلطه‌ی بعضی بر بعضی دیگر نقش دارد، می‌داند؛ «زیرا [در نگاه او] آگاهی اولین قدم به سوی رهایی است. در هدف دوم، فرکلاف تأکید زیادی روی بالا بردن سطح آگاهی افراد کرده است؛ زیرا معتقد است در گفتمان، مردم می‌توانند روابط قدرت خاصی را مشروعیت بخشند (یا آن را به رسمیت نشناسند)، بدون اینکه از کاری که انجام می‌دهند آگاهی داشته باشند» (همان ۱۳۸۶: ۴۱).

کتاب نفثه‌المصدر اثر شهاب‌الدین محمد زیدری نسوی به عنوان یکی از مهمترین کتب تاریخی و ادبی که زیدری آن را «چهار سال بعد از اقامت در میافارقین و بعد از اطلاع از عاقبت دردناک کار جلال‌الدین به رسم بٹ شکوی، و در شرح دشواریهایی که برای سلطان در اواخر عهد او، و خود نویسنده پیش آمد، و بیشتر در شرح مصائبی که خود تحمل کرده بود، نوشت» (صفا، ۱۳۸۶، ج ۳/۲: ۱۱۸۱). زیرا نسوی بعد از آنکه از جلال‌الدین دور شد دچار بدبختیهای عظیمی گردید و «رساله نفثه‌المصدر را که خلاصه‌ای از این وقایع را در بردارد و مرثیه‌ای سوزناک در آن رساله بر وفات سلطان و دولت او نگاشته است، تألیف کرد» (بهار، ۱۳۶۹: ۷/۳). از این رو نفثه‌المصدر کتابی تاریخی ادبی است، از طرفی در تاریخ قتل و غارت مغولان است و از سویی نویسنده عواطف خود را نسبت به مخدوم خود ایراد کرده است.

«نسوی این کتاب را که علاوه بر جنبه‌ی تاریخی به لحاظ بیان عواطف و احساسات هم مقامی دارد به نثری مصنوع اما سخت دلاویز و موثر نوشته است» (شمیسا، ۱۳۷۸: ۱۴۱: ۱۴۲). لذا این اثر قابلیت آن را دارد که به عنوان یک اثر انتقادی بر اساس نقد و تحلیل گفتمان انتقادی و براساس الگوی‌های فکری فرکلاف در سه لایه‌ی توصیف^۲، تفسیر^۳ و تبیین‌مورد نقد و بررسی قرار گیرد. مرحله توصیف: عبارتند از تحلیل ویژگی‌های صوری متن، تفسیر: بررسی و توضیح روابط موجود در بین فرآیندهایی که موجب تولید و درک گفتمان مورد نظر می‌گردند: «به عبارت دیگر، تحلیل تفسیری گفتمان با توجه به قواعد متعارفی که مردم در زندگی روزمره رعایت می‌نمایند (تحلیل کنش‌گفتمانی فرآیندهای تولید و مصرف متن) تبیین: مطالعه ارتباط بین تعامل و بافت اجتماعی و توضیح رابطه‌ی بین عناصر گفتمانی و اجتماعی

^۱ Critical study of language

^۲ Description

^۳ Interpretation

^۴ Explanation

در حین توجه به سابقه و زمینه فرهنگی آن گفتمان (تحلیل جامعه شناختی کنش اجتماعی) «(فرکلاف، پیش گفتار، ۱۳۹۸: ۱۱) است.

۱-۲. اهمیت و ضرورت انجام پژوهش^۱:

ارائه تحقیقی با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی که تفاوت شیوه فهم و تفسیر معنا را با رویکردهای دیگر نقد ادبی نشان می‌دهد. از آنجا که این اثر تا کنون از این زاویه تحلیل و بررسی نشده به اتخاذ این رویکرد می‌تواند نتیجه شایان توجهی به دست دهد هر نتیجه تازه‌ای نقد دستاوردهای گذشته است. و هر نتیجه مکملی، توسعه زبان علمی نقد است.

۱-۳. اهداف پژوهش^۲:

بازشناسی و تحلیل رابطه قدرت و ایدئولوژی در نفثه المصدور؛

۱-۴. قلمرو پژوهش^۳:

قلمرو مکانی اثر زیدری نسوی در بخشی از سرزمین ایران و در خراسان بزرگ و نیز قلمرو زمانی این اثر و حوادث داستانی آن مربوط به قرن هفتم و حوزه‌ی فرمانروایی خوارزمشاهیان است. قلمرو موضوعی این پژوهش، تحلیل گفتمانی انتقادی با رویکرد انتقادی در متن تاریخی- ادبی نفثه المصدور اثر زیدری نسوی است.

۱-۵. نوع پژوهش^۴:

از میان انواع پژوهش مبنی بر، بنیادی، کاربردی و توسعه‌ای، پژوهش پیش روی، یک پژوهش بنیادی است.

۶-۱. پرسش‌های پژوهش^۵

این پژوهش به دنبال پاسخ مناسب برای پرسش‌های اصلی زیر بوده است:

۶-الف. پرسش‌های اصلی^۶:

الف-۱. بافت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی چه تاثیری بر زبان این اثر داشته است؟

الف-۲. ایدئولوژی پنهان در این گفتمان چیست؟

الف-۳. روابط قدرت در این متن چگونه نمود یافته است؟

^۱ importance and necessity of research

^۲ Research objectives

^۳ Research Area

^۴ Type of research

^۵ Research Questions

^۶ the main questions

۷-۱. فرضیه‌های پژوهش؛^۱

بر اساس مباحث بخش پرسش‌ها، هدف این پژوهش، دسترسی به فرضیات زیر بوده که پژوهش حاضر بر چارچوب آن استوار است:

۱. براساس رویکرد گفتمان انتقادی فرکلاف، می‌توان گفت: بافت سیاسی اجتماعی و فرهنگی بر متن تاثیر مستقیم دارد و گذشته از تأثیرات رایج عصر نویسنده بر این متن، می‌توان گفت مفاهیم دینی و معنوی همچون؛ حضور خداوند، تقدیر و سرنوشت، روزگار و بخت و اقبال، این متن را در بر گرفته است و خصوصیات زبانی خود را بر آن تحمیل نموده است.

۲. به نظر می‌رسد ایدئولوژی اصلی و غالب متن نفته المصدور، تسلیم محض بودن در برابر سرنوشت و تقدیر است.

۳. قدرت‌های موجود در متن نفته المصدور را می‌توان در قالب دو رویکرد حکومتی و معنوی در نظر گرفت که از چند طیف تشکیل می‌شود از جمله رویکرد حکومتی که شامل پادشاه، خان، وزیران، حاکمان، سپاهیان و لشکریان و نیز حضور شمشیر در فضای محتوم به مرگ و نیستی؛ رویکرد دیگر به مفاهیم تاثیر گذار معنوی که شامل؛ حضور خداوند، تقدیر و سرنوشت، روزگار و بخت و اقبال است، اختصاص یافت.

۸-۱. روش پژوهش؛^۲

این پژوهشگر پس از آنکه متن نفته المصدور را مورد مطالعه قرار داد تمامت متن را بر اساس مولفه‌های سه گانه نورمن فرکلاف در سطوح توصیف به بررسی واژگانی و دستوری و در بخش تفسیر با توجه به بافت بینامتنیت و در مرحله‌ی تبیین به تحلیل جامعه شناختی همراه با روش توصیفی - تحلیلی به بررسی گفتمان انتقادی آن پرداخته است.

۹-۱. پیشینه‌ی پژوهش^۳

در زمینه سابقه پژوهش تحلیل گفتمان انتقادی و نیز متن نفته المصدور باید گفت که تحقیقات در هر دو موضوع مذکور بصورت پایان نامه و مقاله با مقیاس متفاوت و با حجمی فراوان انجام گرفت که به مرتبط ترین پژوهش‌ها راجع به متن نفته المصدور اشاره خواهد شد.

۹-الف) پژوهش‌های متن نفته المصدور به صورت پایان نامه

۱- سمیرا عامری سفید (۱۳۹۵)، با عنوان «پیوند نحو و اندیشه در نفته المصدور» با راهنمایی دکتر غفار برجساز.

^۱ Research hypotheses

^۲ Research method

^۳-Research Background

نتایج حاصله آن است که این اثر دارای نظم دستوری نزدیک به معیار بوده که بیشترین بخش‌های متن روایت گونه می‌باشد و ساختار روایی از کمترین میزان هنجار گریزی برخوردار بوده و نویسنده در انسجام نحوی و معنایی کلام خود، بسیار ماهرانه عمل کرده است.

۲- مصطفی اسلامی سنجید (۱۳۹۵)، با عنوان « بررسی تحلیل و طبقه بندی سوگواره‌ها در چهار کتاب تاریخ بیهقی، تاریخ جهانگشای جوینی، نفثه المصدور و التوسل الی الترسل»، با راهنمایی دکتر میترا گلچین».

به این نتیجه دست می‌یابد که نسوی در نفثه المصدور علاوه بر سوگواره‌هایی که درباره‌ی سرنوشت غم انگیز خود نوشته است. سوگواره‌های بسیار زیادی را نیز به جلال الدین اختصاص داده است.

۳- نسیرین پارسی نژاد (۱۳۹۶)، با عنوان «بررسی انتقال معنایی در افعال نفثه المصدور»، به راهنمایی دکتر خدا بخش اسد اللهی».

نتایج حاصله آن است که واژه‌های فعلی که معنای اصلی خود را از دست داده اند، معنی خود را به صورت‌های زبانی هم نشین می‌دهند تا معنای جدیدی دریافت پیدا کنند، واژه‌های هم نشین افعال در نفثه المصدور و نیز ساخت‌های گوناگون مربوط به افعال، در ارائه معانی تازه نقش بزرگی دارند و هم چنین مولف، زبان فنی و مصنوع را در خدمت اهداف خود (نثر شاعرانه) قرار داد. و اغراض و احساسات و عواطف خود را به مخاطب در حد بالایی القا می‌کند.

۴- مهسا رضایی (۱۳۹۶) با عنوان «روش تلفیق اشعار و عبارات عربی با متن فارسی در کتاب‌های نفثه المصدور و تاریخ جهانگشای جوینی»، با راهنمایی دکتر موسی پرنیان».

نتایج حاصله آن است که اشعار و عبارات عربی در هر دو کتاب توانسته اند ارتباطی لفظی با متن فارسی برقرار کنند.

۵- فاطمه بدری صیقلده، (۱۳۹۶)، با عنوان مقایسه دشمن ستیزی و تصویرسازی برای دوست و دشمن در نفثه المصدور و تاریخ جهانگشای (ج ۱)، با راهنمایی دکتر حسن فقیهی».

به یک نگاه کلی دست می‌یابند که هم دشمن ستیزی و هم دوستی و دشمنی در هر دو اثر دارای مفاهیم عمیق بوده که با بنیان متن در هم آمیخته اند.

۶- طاهره نوریان زنگبار، (۱۳۹۶)، با عنوان زندگی، زمانه و تاریخ نگاری شهاب الدین محمد خرنذزی زیدری نسوی (د. ۶۴۷ ق)»، با راهنمایی دکتر محمد جعفر اشکواری».

نویسنده مشخص می‌کند که اثر زیدری نسوی در ردیف مهم ترین تواریخ دودمانی (سلسله ای) قرار داشته است.

۹- ب) پژوهش‌های متن نفثه المصدور به صورت مقاله

۱- «خاطره نگاری‌های شهاب الدین نسوی»، هوشنگ خسرو بیگی، ماهنامه زمانه، س ۶، ش ۶۴، دی ۱۳۸۶، ۳۳-۳۶».

نتیجه‌ی پژوهش حاضر با هدف مقایسه‌ی تطبیقی میان نفثه‌ی المصدور و کتاب سیرت جلال الدین نشان می‌دهد که اثر نفثه‌ی المصدور، نوعی خاطره‌نویسی نَسَوی و شرح سوانح عمر او می‌باشد، اما نَسَوی در اثر دیگر خود «سیرت جلال الدین» در کنار حسب حال واپسین سلطان خوارزمی حسب حال خویش را نیز بازگو کرده است.

۲- «بررسی کنایه و انواع آن در نفثه‌ی المصدور»، محمد صادقی، پژوهشنامه ادب حماسی (پژوهش نامه فرهنگ و ادب) دوره ۴، ش ۷، پاییز و زمستان ۱۳۸۷، ۱۱۶-۱۳۶.

پژوهنده در مقاله فوق ابتدا تعریف کنایه را مورد مذاقه قرار می‌دهد و سپس انواع آن را از نظر قدما بیان و نیز برای هر یک به ذکر چند مثال بسنده کرده آن گاه به باز جست اقسام کنایه به ترتیب بسامد می‌پردازد.

۳- «نقد و بررسی زیبا شناختی نفثه‌ی المصدور» احمد طحان، فصلنامه پژوهش‌های ادبی، س ۵، ش ۱۹، بهار ۱۳۸۷، ۸۹-۱۱۶.

یافته‌های پژوهش فوق چنین است این اثر مجموعه‌ای از زیباترین آرایه‌های ادبی و نکته‌های بلاغی، و نویسنده آن بیشترین و مهمترین ابزارها و آرایه‌های آفرینش نظم و شعر را در خلق اثر خود به کار برده است. و همچنین سبک کتاب یکدست نیست و سه نوع مختلف نثر ساده، فنی و مصنوع در آن دیده می‌شود.

۴- «در آمدی بر سخن آرایبی و ظرافت‌های معنایی در نفثه‌ی المصدور زیدری نَسَوی»، احمد فاضل، پژوهشنامه زبان و ادب فارسی، س ۱، ش ۳، پاییز ۱۳۸۸، ۱۱۱-۱۲۶.

نویسنده در مقاله فوق به این نتایج دست یافت که به کتاب نفثه‌ی المصدور نباید تنها از دریچه‌ی موضوع نگریست که نویسنده چه گفته است بلکه به نوع بیان و سبک و روش خاص نویسنده باید توجه کرد.

۵- «صنعت ایهام در آفرینش سبک هندی نفثه‌ی المصدور»، شبنم قدیری یگانه، فصلنامه تخصصی سبک شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب) علمی-پژوهشی، س ۳، ش ۲، تابستان ۱۳۸۹، ش پیاپی ۸، ۱۴۹-۱۶۸.

نکاتی که نویسنده در پژوهش فوق دست یافت چنین است؛ اگر چه نثر این کتاب دشوار و یا مبهم است اما این دلیل بر وجود یک اندیشه ژرف و فلسفه پیچیده در ذهن سخنوریست در واقع اگر بتوان گره ظاهریش را باز کرد، روایتی از تاریخ باقی می‌ماند که بازتاب صادقانه وقایع زندگی اوست.

۶- «نمودهای رمانتیسیم در نفثه‌ی المصدور»، محسن بتلاب اکبر آبادی و محمد علی خزانه دارلو، پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی (علمی - پژوهشی) دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، دوره‌ی جدید، س ۳، ش ۳، پیاپی ۱۱، پاییز ۱۳۹۰، ۴۷-۶۰.